

4. Федоров Д. Монеты Прибалтики XIII–XVII столетий: Определитель монет / Д. Федоров. Таллин: Валгус, 1966. 423 с.
5. Шерстюк В.В. Скарб» солідів сер. XVII ст. з околиць Великих Сорочинців на Полтавщині / В.В. Шерстюк, М.В. Коваленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. пр. / Наук.-досл. центр «Часи козацькі», Укр. тов-во охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ, Історико-культ. ас-ція «Україна-Туреччина»; [ред. кол.: О. М. Титова (відп. ред.), С.О. Біляєва, Р. В. Терпиловський та ін.]. К. : вид. ЦП НАНУ і УТОПШ, 2018. Вип. 27. С. 119–125 (Серія: «Часи козацькі»).

Юрій Берест (Охтирка)
науковий співробітник

Охтирського міського краєзнавчого музею

Скарб монет першої чверті XVIII століття із сотенного містечка Грунь

Українські музеї, у тому числі і регіональні, мають значний обсяг срібних та мідних московських монет XVII–XVIII ст., більшість із яких склали основу того чи іншого скарбу. Тезаврація московської валюти була характерним явищем для території Лівобережної України у ранньомодерну добу і відбувалася внаслідок переходу частини українського козацтва на службу до царського війська. Срібні московські копійки отримали народну назву «чешуйки» за їхній маленький розмір та схожість на риб'ячу луску. Їх було важко рахувати та зберігати, що не зовсім відповідало інтересам місцевого українського населення. Незважаючи на високий вміст срібла, московська монета виявилася незручною у повсякденному використанні і не була тотожна тій валюті, якою звикли користуватися українці у період входження території сучасної України до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Однак зміна політичної ситуації у II половині XVII ст. та швидке поглинання Російською імперією українських земель у XVIII ст. приводять, у свою чергу, до поступового витіснення інших валют платіжними номіналами Московського царства [13, 153–154].

Питанню впровадження та обігу срібних петровських копійок на Лівобережній Україні у ранньомодерний час присвячені наукові роботи О. Бакальця [2; 3], М. Когляра [13; 14], А. Мельникової [15; 15], В. Белашова [4], А. Клюєва [9; 10], В. Нечитайло [17; 18], А. Армена [1], В. Шерстюка [24], І. Голубєвої [4] та інших. Але поява нових тезаврованих монетних депозитів продовжується, у тому числі з тих колекцій, які зберігаються у фондах вітчизняних музеїв.

В Охтирському міському краєзнавчому музеї представлені три подібні нумізматичні комплекси, що належать до грошового обігу Московського царства II половини XVII – першої чверті XVIII ст. Два монетні скарби козацької доби, які знайдені у самому м. Охтирка, були опубліковані Є. Осадчим. Автор подав їхню коротку характеристику та проаналізував можливі причини тезаврації у світлі тенденцій розвитку тогочасного суспільства Слобідської України та його співіснування з московською адміністрацією [20, 116–121]. Третій, неопублікований, походить із сотенного містечка Грунь Черкаська (нині – с. Грунь Охтир-

ського району). Він нараховує 1295 одиниць зберігання, згідно з музейною книгою надходжень, був переданий до Охтирського музею у 1970 р. Місце знаходження скарбу – північна околиця села Грунь (колишне колгоспне поле № 5), передав його голова колгоспу імені Першого Травня В. А. Манько [11].

Тезаврація даного нумізматичного депозитарію може бути віднесена до першої чверті XVIII ст., адже грунський скарб повністю складається з монет, які карбувалися наприкінці XVII – у першій чверті XVIII ст. Окрім того, вага більшості монет комплексу коливається у рамках 0,24–0,28 г і відповідає сотій частині срібного рубля [15, 105; 22, 98]. Апробацію монет було проведено Експертною комісією ЦККПК у 2017 р. Їхня загальна вага становить 348,20 г, розмір рівняється 0,10 x 0,7 см. Показники вмісту срібла у монетах досить високі, проба більшості з них коливається у межах 750–900 ‰. Грунський скарб переважно складається з монет доброї збереженості, що, у свою чергу, свідчить про їхній короткий період обігу, однак певна кількість монет із слідами використання також присутня.

Безперечно, малий вміст срібла у деяких монетах, а це кілька монет із пробою у межах 80–300 ‰, може свідчити про наявність у комплексі фальшивих грошей. Проте відомо, що в обігу використовувалися й справжні монети з незначним вмістом срібла. Також у даному нумізматичному матеріалі просліджується тенденція до невеликого зменшення ваги «чешуйки» у відповідності до тогочасної норми в 0,28 г, оскільки «багатогранність» петровських реформ вимагала великих фінансових витрат. І хоча розбіжності сягають кількох десятків грама, можливо, таким чином, знижуючи «монетну стопу», московська влада намагалася дещо зекономити.

Цікаво, що окрім однієї монети серед знайдених копійок відсутній їхній мідний еквівалент, який упродовж першої чверті XVII ст. запроваджувався царською казною на приєднаних українських територіях. Це можна пояснити не бажанням українців, особливо козацької старшини, використовувати мідні гроші замість срібних [13, 128].

Серед монет скарбу є лише один екземпляр без наявного вмісту дорогоцінного металу. На жаль, в експертному висновку, з відповідних причин, не вказано склад металів у цій монеті, можливо, її основа – це мідь. Однак вона має правильну вагу, яка становить 0,28 г, що відповідає стандартам петровської грошової реформи. На реверсі знаходиться одна з петровських монетних легенд, на аверсі ж бачимо досить рідкісний подвійний чи навіть потрійний удар, про що свідчить наявність двох слабо покарбованих крупів коня на зображенні вершника, а, власне, сам вершник зміщений вправо. Після цього аверс монети був повернутий і по ньому «вдарено» ще одним відтиском із роком датування [12].

Найстаріша монета грунського скарбу атрибутована 1698 р. карбування, а наймолодша – 1716 р. [7]. Таким чином, даний комплекс нумізматичних знахідок, скоріше за все, був тезаврований не раніше 1717 р., адже виготовлені монети треба було переправити до українських земель. До того ж, карбування срібних проволочених копійок, як запобіжний захід у грошовій петровській реформі, продовжувалося лише до початку 1718 р. [13, 150; 22, 122].

У цьому ж корпусі петровських монет знаходимо значну кількість копійок Кадашевського монетного двору. На реверсі викарбувані написи крупним шрифтом, вказано титул та повне ім'я царя. Монети даного двору карбувалися

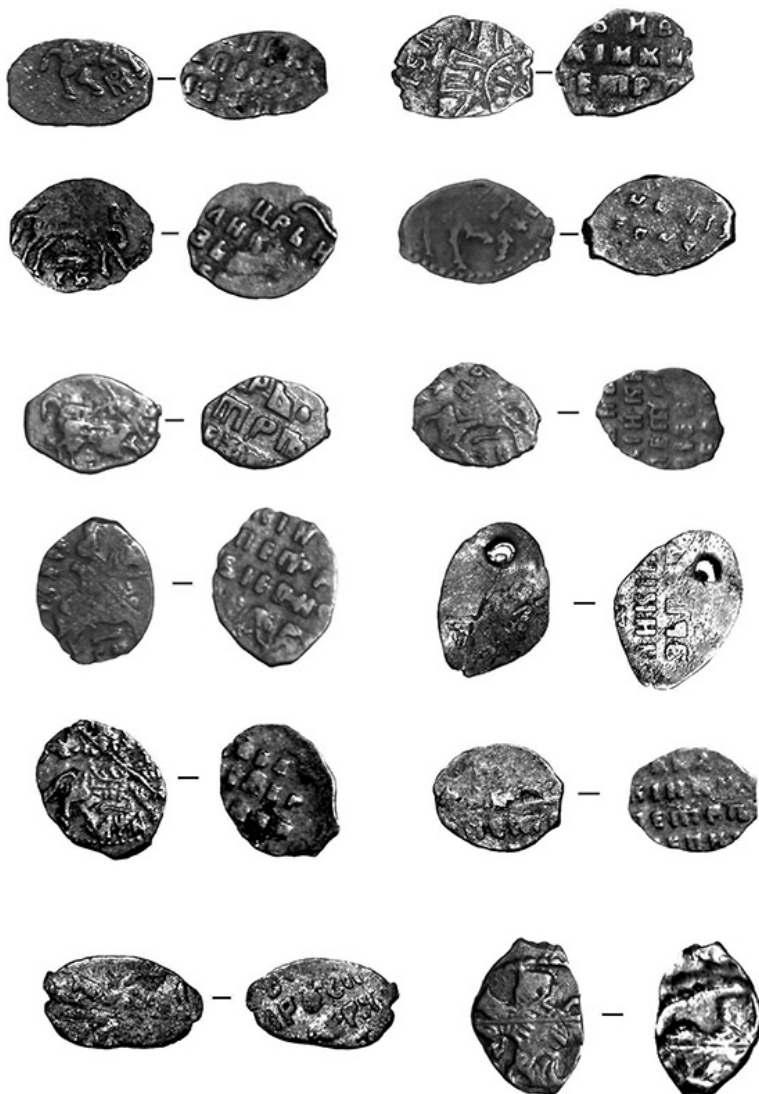

Рис. 1. Срібні петровські копійки із сотенного містечка Грунь Черкаська (монети з елементами браку та роком карбування)

до 1709 р. і мають свій особливий буквенний напис. Легенда зворотної сторони (реверс) монет скарбу має три варіанти: «ВЕЛИКИЙ ГОСУДАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ ВСЕЯ РУСИ», «ЦАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ ВСЕЯ РУСИ» та «ЦАРЬ И ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ПЕТР АЛЕКСЕЕВИЧ ВСЕЯ РУСИ И МАЛЫЯ РОССИИ САМОДЕРЖЕЦ».

Значна кількість монет даного нумізматичного комплексу на аверсі не містить плаща на зображенні вершника, а їхня легенда містить напис ЦАРЬ ПЁТР АЛЕКСЕЕВИЧ. Це і дозволяє віднести їх до групи монет КМД, які були відкарбовані у період із 1701 по 1709 р.

Досить характерною особливістю «чешуйок» є те, що один їхній бік, як правило, більш чіткий, аніж зворотній. Це пов'язано з особливістю виробництва дровтових монет, коли під час їхнього карбування матриця одного боку монети закріплювалася у спеціальній підставці, на яку клася заготовка майбутньої монети, а штемпелем із закріпленою матрицею іншого монетного боку карбувальник здійснював сильний удар по заготовці. Тому один бік монети, переважно – це аверс із зображенням вершника, у багатьох копіях грунського скарбу покарбований не досить чітко, на відміну від реверса. Останнє вказує на те, що монети, можливо, були з однієї партії, під час виготовлення якої використовувався «забитий» або стертий штемпель. Окрім того, значна кількість копійок майже не має чітких слідів використання і їх, відповідно, можна віднести до категорії «VF-SS» та «VF-ZZ».

На окремих екземплярах знаходимо елементи браку – подвійний удар, дефекти та помилки у написанні року карбування, часті зміщення малюнку, що свідчить про відсутність карбувальних щипців, конструкція яких об'єднувала у собі матриці аверсу та реверсу, інші неточності. Зустрічаються відбитки, які мають частину окантовки у вигляді відтиснутих крапок, так званій «бортик», а на кількох копіях голову самодержця обрамляє «п'ятичасний вінець», на деяких відтисках вершника помітне видозмінене зображення чепрака, підстилки під кінське сідло (Рис. 1).

Визначення кожної з монет даного нумізматичного комплексу є досить довготривалим та складним завданням, адже на більшості з них немає дати карбування, зображення частково відсутні або не мають чітких обрисів, що значно ускладнює їхнє вивчення. Загальне зображення вершника, певні помилки у написанні легенди й дат – усе це у поєднанні з високим вмістом срібла у монетах може свідчити про можливу наявність у комплексі українських імітацій, що також вимагає додаткових досліджень [17, 4, 46].

Під час виїзду на місце тезаврації грунського скарбу виявилось, що вказане у книзі надходжень колгоспне поле № 5 знаходиться на північній околиці села по обидва боки шляху, який веде до сіл Гнилиця і Ясенове, а його велика площа не дає можливості ототожнити місце його знаходження та вказати, кому він належав. Але вірогідно, що накопичення срібних копійок пов'язане з торговою чи військовою діяльністю його власника (Рис. 2).

Козацьке містечко Грунь уперше згадується з другої половини XVII ст., і до 1782 р. воно було сотенним центром трьох козацьких полків: у період з 1652 по 1660 рр. Грунська сотня входила до складу Полтавського полку; з 1660 по 1662 і з 1672 по 1782 роки була частиною Гадяцького полку, у 1662–1672 рр. була прикомандирована до Зіньківського полку [8, 6].

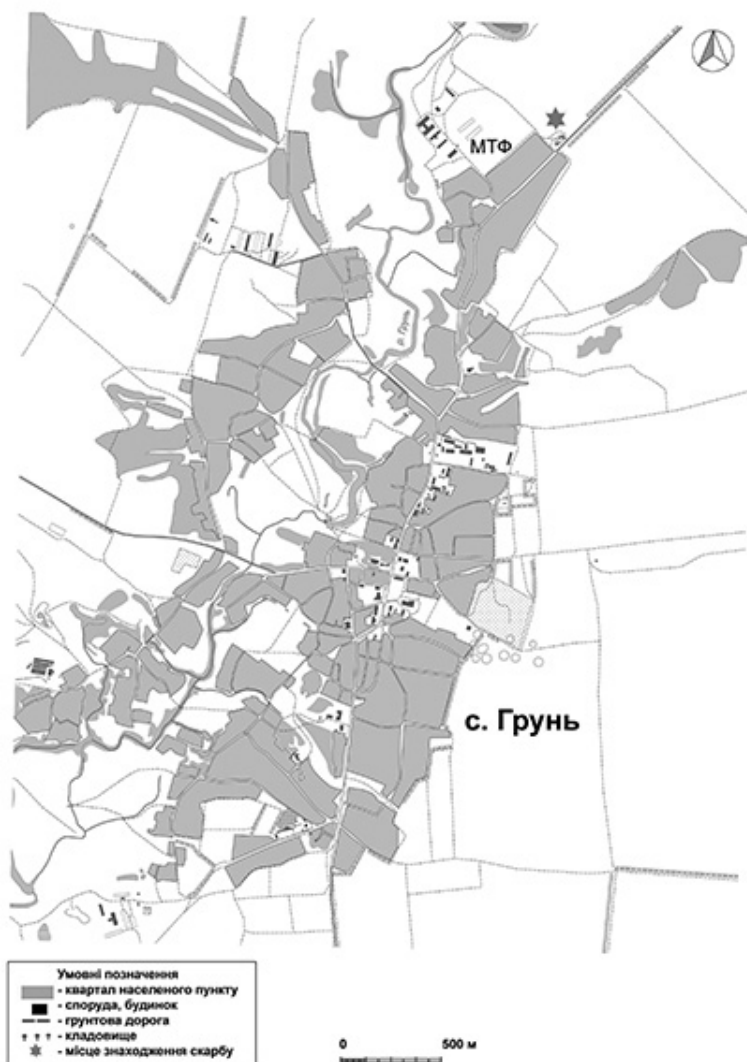

Рис. 2. Місце знаходження Грунського скарбу

Тому монетний комплекс першої чверті XVIII ст., який зберігається в Охтирському музеї, ймовірно, міг належати комусь із московських служивих людей або українських козаків Грунської сотні, які несли військову службу у Груні у першій чверті XVIII ст. У цей час московський уряд жваво залучав на свій бік лівобережних козаків, а на території Грунської сотні у 1708–1709 рр. проводилися військові дії як російських військ, так і козацьких формувань на службі у царя.

Гарна збереженість монет може бути свідченням того, що основою монет грунського скарбу являється частина царського жалування. Також скарб міг бути прихований власником перед відбуттям на одну з військових кампаній, в яких брала участь Грунська сотня. У період 1708–1711 рр. козаки сотні знаходилися у складі військ, відправлених у Балтійський та Польський походи, а у 1721–1722 рр. понад 200 чоловік з Груні взяли участь у будівництві Ладозького каналу та боях із фінами, з них додому не повернулося 46 козаків. У 1722 р. Грунська сотня приєдналася до лівобережного козацького війська під командуванням миргородського полковника Данила Апостола у похід Петра I до Персії (Дербент) [8, 10].

Але на відміну від більшості знайдених у даному регіоні срібних копійок, які хронологічно відповідають фінальній частині російсько-шведського протистояння 1708–1709 рр., монети грунського депозитарію були тезавровані у наступному десятилітті, а їхнє накопичення продовжилось вже після подій Північної війни на території Гетьманщини [24, 239–241].

Кілька копійок зі скарбу мають пробиті у верхній частині невеликі отвори. Цілком вірогідно, що дані отвори можуть свідчити про їхнє використання в якості дукачів. Але, як правило, окрім західноєвропейських монет у жіночі дукачі перетворювалися значні російські карбовані номінали, наприклад, карбованці-хрестовики. [23, 15, 20].

Також відомо, що у московському війську була впроваджена система нагород, в якій, власне, нагородами і слугували золоті та срібні монети, у тому числі і копійки. Їх отримували московські стрільці чи козаки на царській службі за вияв хоробрості на полі бою. Пришивалися вони на камзол чи рукав. Тому «діряві» копійки зі скарбу могли слугувати нагородою за подвиги.

Зазначимо, що вартість монет на першу чверть XVIII ст. була досить значною. За тогочасними джерелами відомо, що російським піхотинцям царський уряд виплачував винагороду за службу у розмірі 10 рублів 32 копійки на рік, кавалеристи мали – 12 рублів, а бувалі гвардійські солдати отримували подвійну платню. Жалування офіцера було значно більшим і у петровську добу підвищувалося 5 разів: поручику платили 80 рублів, майору – 140, послуги полковника та генерала оцінювалися в 300 та 3600 рублів відповідно. А, наприклад, ординарець генерала отримував за чистку генеральських чобіт 10 рублів річних, майже як солдат в окопах [6, 39].

Відомо, що під час заселення Приазов'я у II половині XVIII ст. зарплата за службу значно зменшилася: на одного солдата відпускалося по 5 рублів на рік, 6 чвертей житнього борошна, 2 чверті вівса та 3 пуда солі. На російських базарах у першій чверті XVIII ст. за 1 копійку можна було купити 4 зайців, 6 курчат чи 40 курячих яєць, а за 7–8 копійок – молодого барана. Шведські полонені у період ведення кампаній Північної війни отримували від російської скарбниці 1 копійку на добу [19].

Загалом, тарифна сітка в армії була введена у 1711 р., а утримання військ покладалося на новостворені у 1708 р. губернії. Українським козакам жалування із царської казни виплачувалося нерегулярно.

Навряд чи звичайний український козак на службі у царя або російський солдат могли бути причетні до накопичення даного монетного скарбу, адже кількість срібних копійок була більшою від їхнього жалування. Тому, можливо, щодо тезаврації нашого скарбу, могли бути причетні представники грунської старшини чи сотенної канцелярії. За документами того часу знаходимо імена сотників, отаманів та писарів. У період формування грунського депозитарію відомі імена сотників: Кисіль Іван (1699 р.), Шамрай Федір (1700 р.), Рибалка Федір (1709 р.), Василь Лаврентійович (1711 р.), Нестор Олександрович (1714 р.); городові отамани: Дмитро Рогальський (1690 р.), Дмитро Кирилович (1711 р.), Кузьма Васильович Несторович (1714 р.), Іван Рогальський (1718 р.) та сотенні писарі – Андрій Рафалович (1676 – 1682 рр.) і Стефан Стеблін (1714 р.) [8, 11–12].

До накопичення даного нумізматичного комплексу могли бути причетні й грунські намісники Іван Іванович Шимоновський та родина Яновських, які також були священиками Трьохсвятительської (Василівської) церкви, котра вперше згадується у 1703 р. [21, 150].

На жаль, у зв'язку з неповною інформацією, вказати безпосереднього власника скарбу не маємо можливості. Хоча з вищеописаного робимо висновок, що накопичити значну кількість срібних копійок могла тільки багата та впливова людина, яка була пов'язана з обігом російських номіналів на території Гетьманщини та службою в царській армії чи адміністрації.

Отже, введення до наукового обігу монетного скарбу ранньомодерного періоду (XVII–XVIII ст.) із сотенного містечка Грунь, який зберігається у фондах Охтирського міського краєзнавчого музею, дає можливість дослідникам ще раз підтвердити факт поступового заміщення на території Гетьманщини західноєвропейської грошової системи на східноєвропейську – московська копійчато-рубльову. Також даний комплекс петровських монет може бути гарною ілюстрацією того, яким був основний номінал у грошовому обігу першої чверті XVIII ст. на прикордонних територіях Гетьманщини під час проведення торгових операцій чи під час виплати окладів тим українським козакам, які несли службу у московському війську.

Умовні скорочення

КМД – Кадашевський монетний двір

ОМКМ – Охтирський міський краєзнавчий музей

ЦККПК – Центральне казенне підприємство пробірною контролю

Джерела та література

1. Армен А.Е. Російські монети в грошовому обігу Глухівщини // Сіверщина в контексті історії України. Зб. наук. праць. К., Глухів, 2011. Вип. 4. С. 180–184.
2. Бакалець О.А. Російська срібна копійка в грошовому обігу України II половини XVII – I чверті XVIII ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / НАН України. Ін-т історії України; Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. К., 2005. Частина 8. С. 308–334.
3. Бакалець О.А. Скарби монет як джерело вивчення грошового обігу Гетьманщини (1648–1781 рр.) / О.А. Бакалець. Київ: Стило, 2012. 336 с.

4. Голубева И.В. К вопросу об обращении монет Московского государства 1533 – 1676 гг. на Центральной Слобожанщине // Археологические памятники Восточной Европы: сборник научных трудов. Воронеж: изд. Научная книга, 2009. Вып. 13. С. 307–309.
5. Белашов В.І., Клюев А.М. Монетні скарби колишньої столиці Гетьманщини м. Глухова та його округи (друга половина XVII– XVIII ст.) / В.І. Белашов, А.М. Клюев // Збірник матеріалів III Міжнародної науково-практичної конференції «Барська земля Поділля: європейська спадщина та перспективи сталого розвитку». К., 2014. С. 171–174.
6. Волкова И. В. Военное строительство Петра I и перемены в системе социальных отношений в России // Вопросы истории. 2006. № 3. С. 35–51.
7. Гришин И.В., Клешинов В.Н. - Каталог русских средневековых монет времени правления царей Алексея Михайловича, Федора, Ивана и Петра Алексеевичей (1645–1696). М.: Ленанд, 2007. 147 с.
8. Груньська сотня: реєстри, ревізії, сповідні розписи, метричні записи. 1694 – 1794 рр. / Автор-упорядник О. Сірий. Полтава: вид. Дивосвіт, 2020. 560 с.
9. Клюев А.М. Монетні скарби м. Глухова та його округи (друга половина XVII–XVIII ст.) / А.М. Клюев // Актуальні проблеми нумізматики у системі спеціальних галузей історичної науки: тези доповідей III міжнародної наук.-практичної конференції, 5–6 листопада 2015 р. Переяслав-Хмельницький, 2015. С. 66–68.
10. Клюев А.М. Топографія знахідок монетно-речових скарбів XVII – XVIII ст. на території Глухівського району // Сіверщина в контексті історії України. Зб. наук. праць. К., Глухів, 2018. Вип. 11. С. 96 –104.
11. КН ОМКМ 3303/НУМ 2.
12. КН ОМКМ 3303/1116/НУМ 2.
13. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр; АН Української РСР, Ін-т історії. Київ: Наук. думка, 1971. 174 с.
14. Котляр М.Ф. Нариси історії обліку й лічби монет на Україні, XIV–XVIII ст. К.: Наук. думка, 1981. 340 с.
15. Мельникова А.С., Уздеников В.В., Шиканова И.С. Деньги в России. История русского денежного хозяйства с древнейших времен до 1917. М.: изд. Стрелец, 2000. 224 с.
16. Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого. М.: изд. «Финансы и статистика», 1989. 323 с.
17. Нечитайло В.В. Каталог монет України періоду козаччини XV–XVIII ст. Київ: Київська книжково-журнальна фабрика, 2011. 64 с.
18. Нечитайло В.В. Джерела дослідження грошового обігу на території козацької держави Гетьманщини у 1648–1764 роках. Соціум. Документ. Комунікація: збірник наукових статей. Серія «Історичні науки». Переяслав-Хмельницький, 2018. Вип. 6. С. 153–181.
19. О положении российских и шведских военнопленных в период Северной войны 1700–1721 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://history.ric.mil.ru/Stati/item/118288>.
20. Осадчий Є.М. Скарби середини XVII ст. з міста Охтирки // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: збірник наукових праць. – К.; Полтава: Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК, 2014. 146 с.
21. Сірий О.В. Перегортаючи сторінки минулих літ. Полтава: Дивосвіт, 2019. 436 с.
22. Спасский И.Г. Русская монетная система. Историко-нумизматический очерк. Издание четвертое (последнее), дополненное. Ленинград, 1970. 256 с.
23. Спаський І.Г. Дукачі України: іст.- нумізмат. дослідж. / І. Г. Спаський. Київ: Наук. думка, 1970. 165 с.
24. Шерстюк В.В. Монетні скарби початку XVIII ст. з території Лівобережної України // Сіверщина в історії України. Випуск 9. 2016. 583 с.